

Красносілецький Д. П.*,
кандидат історичних наук, доцент,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
Хмельницький, Україна. golden_24@ukr.net

ВПЛИВ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УРСР у 1920—1924 рр. НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Анотація. Проаналізовано проблеми формування української нації під час антибільшовицького руху опору 1920—1924 рр. Запропоновано розгляд причин і передумов виникнення антибільшовицького руху, його структури, політичних напрямів. Піднято питання щодо впливу антибільшовицького руху опору на формування єдності, патріотизму, національної свідомості українців.

Ключові слова: антибільшовицький рух, повстанський загін, підпільна організація, національна політика.

Аннотация. Анализируются проблемы формирования украинской нации во время антибольшевистского движения сопротивления 1920—1924 гг. Предложено рассмотрение причин и предпосылок возникновения антибольшевистского движения, его структура, политические направления. Затронут вопрос о влиянии антибольшевистского движения сопротивления на формирование единства, патриотизма, национального сознания украинцев.

Ключевые слова: антибольшевистское движение, повстанческий отряд, подпольная организация, национальная политика.

Abstract. It is analyzed the problems of forming of Ukrainian nation under the antibolshevism resistance movement during 1920—1924 years. It is offered discussion of reasons and

* Krasnosiletsky D. P., Ph. D. in history, Associate professor, Humanitarian-pedagogical academy of Khmelnytsky, Khmelnytsky, Ukraine. golden_24@ukr.net

INFLUENCE OF ANTIBOLSHEVISM RESISTANCE MOVEMENT IN URSR IN 1920-1924 ON THE PROCESS OF UKRAINIAN NATION FORMING

pre-conditions of antibolshevism movement, its structure, political directions. A question is risen on the influence of antibolshevism resistance movement towards unity, patriotism, national consciousness of Ukrainians.

Key words: antibolshevism resistance movement, insurgent detachments, underground organization, national policy.

Постановка проблеми. Особливе значення в історії України має її боротьба за незалежний розвиток держави і національну консолідацію. Однією з показових сторінок історії щодо цих процесів є антибільшовицький рух опору в 1920—1924 рр., коли населення українських земель розділилося на окремі спільноти відповідно до політичних поглядів щодо державотворчих процесів. У ході численних перипетій, пов'язаних зі зміною соціально-економічного і політичного укладу, відбувалося формування національної свідомості населення як явища, що потребує дослідження з точки зору сучасного розвитку України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми антибільшовицького руху на українських землях перебували і продовжують перебувати в полі зору багатьох науковців. Утім, дослідники антибільшовицького опору — Архирейський Д., Ченцов В. [1], Боган С. [2], Ганжа О. [3], Завальнюк К. [4], Ісаков П. [5], Капустян Г. [6], Коваль Р. [7], Котляр Ю. [8; 9], Стегній П. [10] та ін. — проблему формування української нації аналізували лише опосередковано, через що всебічного й докладного її висвітлення у сучасній історичній науці не відбулося.

Мета статті — аналіз формування національної свідомості населення України в ході антибільшовицького опору у 1920—1924 рр., що вплинуло на підвалини національної ідеї і процес консолідації українців.

Основні результати дослідження. У 1920 р. антибільшовицький рух опору спалахнув з новою силою. Причинами цього були терористична політика радянської влади, продовження практики продрозкладки, запровадження військового стану, примусове насадження комуністичних органів влади, антирелігійна кампанія, насильницька «радянська» села, проведення хлібозаготівельних кампаній, влаштування штучного голодомору 1921—1923 рр., репресивних, неправомірних, часто безконтрольних дій чекістів, міліції, свавілля підрозділів Червоної армії щодо цивільного населення, проведення примусової мобілізації до її частин тощо [11, с. 55—56].

Антибільшовицький рух опору першої половини 1920-х рр. поділявся на активні і пасивні форми протидії. Масовим явищем стала пасивна протидія селян політиці більшовицького режиму, суть якої зводилася до бажання цієї верстви населення власноруч змінити політико-економічний курс держави через уникнення або ліквідацію встановлених більшовиками вимог на селі. Вже III Всеукраїнський з'їзд рад, який проходив у березні 1919 р., показав, що українське селянство не погоджувалося ні з аграрною, ні з продовольчою політикою більшовиків. Тому на знак протесту воно вдавалося до приховування кількості врожаю, землі, реманенту та худоби, несплати податків у встановлений строк, самовільного розширення присадибних ділянок за рахунок націоналізованих земель, вдавалося до самогоноваріння, контрабанди, непослуху щодо більшовицької влади, висування своїх вимог під час безпартійних конференцій тощо.

Такі форми протидії більшовицькій владі на відміну від активних у 1923—1924 рр. ставали дедалі масовішими і дієвішими. Проте в основі антибільшовицького протистояння були й активні форми протидії, тобто масовий озброєний рух, з характерною структурою. При цьому звинувачення більшовицькою владою повстанців у злочинності є безпідставним, адже ця влада не залишила їм іншого вибору, як узятися за зброю для захисту власних прав [11, с. 93].

Типологія повстанського руху включала продродаткові, земельні, релігійні, голодні, армійські та «червоні бунти» (незадоволення незаможників запроваджен-

ням НЕПу). Зважаючи на строкатість, рух опору 1920—1924 рр., на наш погляд, не варто висвітлювати через призму загального порівняння з будь-якими іншими попередніми українськими повстаннями, хоча їх деякі елементи традиційно дістали своє відображення. Антибільшовицький повстанський рух мав чітко виражені два політичні напрями, які віддалено нагадують амбіційність між Гетьманщиною та Запорозькою Січчю: національний, або самостійницький (під проводом С. Петлюри) та анархістський (під проводом Н. Махна).

Ще одним політичним напрямом, незначним за своїм масштабом, залишався і білогвардійський або монархістський. Очолений П. Врангелем, він проіснував до кінця 1920 р., після чого залишки білогвардійців приєдналися до анархістів. Для Південної та почасти Лівобережної України було характерним певне переважання анархістського та білогвардійського напрямів над національним [8, с. 25]. Цікаво, що ці політичні сили під час громадянської війни переймалися ворожістю одна до одної, але, зазнавши поразки і перейшовши до підпілля, природно, були змушені об'єднувати свої зусилля у боротьбі проти більшовицької влади [1, с. 16]. Вони вбачали в Україні вільну і незалежну державу. Навіть центральна російська газета з С.-Петербурга «Русское Слово» писала, що «Юг Росії самоопределяється», бо населення віддало 77,8 % своїх голосів за самостійну Україну [12, с. 12].

Пропаганду серед народних мас українського патріотизму вело «Братство української державності», яке діяло у 1920—1924 рр. під проводом С. Єфремова. З відходом у 1920 р. з Києва Червоної армії воно захопило владу у місті, створило превентивний уряд, очолюваний А. Ніковським, й урочисто передало владу польсько-українському війську. З 1921 р. «Братство української державності» видавало у Варшаві газету «Українська трибуна», підтримувало зв'язки з багатьма українськими організаціями, отаманами, і навіть з масонською ложею «Єдність» [13, Арк. 4—88].

На формування української нації неабияк впливав рух під проводом С. Петлюри, який з останніх зусиль продовжував боротьбу за незалежність України. В умовах, коли спалахнули політична, культурна й економічна кризи суспільства, дедалі більше занепадало національне питання [8, с. 31]. Так, населення України слабувало на національну несвідомість, політичну недосвідченість, амбіційність окремих індивідів, економічну бідність, культурну відсталість, відсутність державно-національного патріотизму. Ідея незалежності України була маловідома українцям, мала проблематичний характер і не була широко популярною [12, с. 42]. Екзильний український уряд намагався виправити становище, спираючись передусім на національний чинник. Фактором, який сприяв активізації масових повстань, виступила боротьба частини українців за свої національні права, що відбувалося за підтримки українського уряду в екзилі та його дипломатичних партнерів.

С. Петлюра керував організаційною роботою, розробив для всеукраїнського повстання спеціальний план. На початку грудня 1920 р. за кордоном створено Відділ повстанських організацій під керівництвом В. Загорша. Але його діяльність виявилася слабкою, тому наприкінці січня 1921 р. було створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при головній команді Військ УНР. Його начальником призначено генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Для допомоги ППШ 12 березня 1921 р. при штабі шостої польської армії створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-П».

Для оперативного керівництва територію УСРР поділено на 4 повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізовано у 5 повстанських груп і 22 повстанські райони. Інколи в джерелах фронти ототожнюють із групами, яких на Правобережній Україні було лише дві. Кордон між ними мав пролягати по лінії населених пунктів: Рибниця, Вапнярка, Христинівка, Бобринська, Черкаси. Ко-

мандирів (начальників) цих груп призначав ППШ, а вони визначали командувачів районів і підрайонів. Останні поділялися на 4—5 територіально-бойових одиниць — куренів, один з яких мав бути гарматним. Курінь включав 5—6 піхотних, одну кінну і кулеметну сотні. Відповідно, ними командували курінний і сотник. А сотні поділялися на бригади. Згідно з планом організовувалися повстанські комітети — Центральний, групові, губернські, повітові, районні тощо.

У кожному селі повинна була діяти повстанська двійка, з представників якої складалася волосна трійка [11, с. 54—55]. Їхнім завданням було вербування населення до повстанських одиниць. Так, у вересні 1920 р. міністр К. Левицький від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Ф. Наконечному організувати мережу підпільних повстанських осередків. Останній наприкінці січня — на початку лютого 1921 р. створив у Києві Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК). Комітет очолювало Правління із п'яти осіб. Головою ВЦПК був співробітник губнаросвіти, колишній полковник І. Чепілко («Затятий»). Уже в лютому 1921 р. він повідомив Партизансько-повстанському штабу про початок роботи.

Проте, ймовірно, через політичну конкуренцію, співробітництво між цими двома організаціями було налагоджено слабо. Через це на початку червня 1921 р. чекісти заарештували деяких рядових членів ВЦПК. Згодом, 19 червня заарештовано Наконечного, Чепілка та ін. У них було знайдено програму «Союз української державності». Її автором був С. Єфремов. Але ВЦПК продовжував діяти на чолі з М. Опкою до липня 1921 р., коли відбувся черговий рейд чекістів.

Певна кількість прихильників комітету переїхала до Білої Церкви, де 5 серпня 1921 р. створено «Козацьку раду Правобережної України». Її очолив П. Гайдученко. Допомігав у формуванні політичної програми та статуту організації С. Єфремов. ППШ не визнав «Козацьку раду» як центральну повстанську організацію, але й не заперечив її діяльність як інформаційного органу повстанського руху в правобережній частині УСРР. 23 лютого 1922 р. у Києві відбулося третє засідання «Козацької ради», на якому Гайдученко був відсутній. Тому черговим керівником ради обрано М. Сімака («Василь Новий»). Проте в ніч з 4 на 5 березня 1922 р. чекісти ліквідували «Козацьку раду». Продовжити її діяльність спробував «Об'єднаний повстанський загінний комітет», засновником якого був Конак. Проіснувавши з кінця липня 1922 до 18 квітня 1923 р., цей комітет був ліквідований чекістами.

Інформація про групові, губернські, районні та повітові повстанські комітети має дещо заплутаний характер, зумовлений насамперед малою кількістю достовірних фактів, що пояснюється конспіративністю діяльності підпільників. Але достовірність існування комітетів широкою мережею є доведеною. Досить часто діяльність комітетів пов'язувалася з підпільними організаціями, що масово діяли у 1921—1923 рр. [11, с. 98—107]. Або ж відомі повстанські комітети під керівництвом отаманів Ю. Мордалевича, Я. Шепеля, С. Заболотного та ін. [11, с. 58]. А це вказує на те, що їх виникнення значною мірою було стихійним, діяльність — нестабільною, будувалася з власної ініціативи, завдяки прагненню до боротьби жителів тих чи інших країв. Через значні тактичні і стратегічні прорахунки їх діяльність була нетривалою. Уже в 1921 р. чекісти доповідали про ліквідацію сотень різних повстанських комітетів і підпільних організацій. Не рятували становище отаманські загони, які створювалися як з власної ініціативи, так і за посередництва комітетів чи підпільних організацій [11, с. 94].

Імовірно, цьому завдячувало те, що в самому екзильному керівництві та у ППШ панували службові непорозуміння, інтриги, пасивне ставлення до виконання обов'язків, розквітали «політиканство та кабінетна робота». До того ж надто

пильний контроль польської розвідки над повстанським штабом гальмував діяльність екзильного керівництва. Обтяжувала Партизансько-повстанський штаб і матеріальна залежність від С. Петлюри, а особливо від польського представництва. Урешті, після невдалого II Зимового походу в УСРР ППШ було ліквідовано. Польська допомога отаманам повстанських загонів надавалася в обмін на інформацію про соціально-економічне та політичне становище в УСРР.

Схожу політику проводили Румунія та Франція, які, до того ж, у 1922 р. підтримували «Політичний комітет національної України», членами якого були Струк, Греков і Сагайдачний. С. Петлюра намагався здійснити черговий рейд з метою встановлення своєї влади на Правобережній Україні на початку 1922 р. Для цього він проводив переговори з Махном і Савінковим, які на той час теж перебували за кордоном. Але через тяжке становище екзильного українського війська, часту зміну його командування, невизначеність С. Петлюри та активізацію більшовицької пропаганди рейд на Правобережну Україну так і не відбувся.

До того ж західні держави поступово змінили політику стосовно повстанського руху в Україні, відмовивши українцям у матеріальній, військовій і політичній підтримці. У результаті повстанці опинилися в надзвичайно скрутному становищі [11, с. 55]. Тим не менше ті, які опинилися в немилості у більшовицької влади, рятуючись, вступали до отаманських загонів, які були останнім оплотом активних форм протидії.

Рух таких загонів дістав назву «отаманщина». За своїм складом, походженням, станом дисципліни, стратегією, тактикою боротьби, політичними поглядами такі загони різнилися між собою. Зумовлювалося це рівнем підготовки та обізнаності у підпільній боротьбі самих отаманів. Як правило, це були колишні військові офіцери або представники сільської інтелігенції. Не було й якоїсь перестороги щодо вступу до цих загонів і жінок. Так, дружини отаманів Я. Гальчевського, Н. Махна та ін. були активними учасницями загонів своїх чоловіків. Окремі жінки навіть ставали командирами загонів. З-поміж них найлегендарнішою стала М. Соколовська.

Отаманські загони національного спрямування під керівництвом військових професіоналів (С. Яворський, Я. Гальчевський, І. Трейко, Ю. Мордалевич, С. Заболотний та ін.) використовували державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штампель, прапор із ненормованими кольорами (жовто-блакитний, чорний тощо) та написом: «Ще не вмерла Україна» або «Українська Народна Республіка» [11, с. 62—64]. Деякі отамани доповнювали українською національною символікою власні однострої. Наприклад, отаман Л. Завгородний на правому рукаві мав нашитий квадрат світло-синього сукна з жовтою стрічкою, тризубом і абривіатурою «УНР» [14]. А ось у загоні «Байди» (Кирилюк), бійці розмовляли українською мовою та в своїй більшості, як і отаман, мали характерну зачіску у формі «оселедця» [11, с. 153]. Поширювалися між повстанцями оповідання про Б. Хмельницького, І. Мазепу, У. Кармалюка, Т. Шевченка тощо, організовувалися співи і танці [17, с. 173]. А махновці навіть створювали школи політосвіти, «вільні школи», театр і веселі атракціони, де також згадувалася козацька тематика [16, с. 304].

Вшановуючи козацькі традиції, отамани і бійці зазвичай використовували псевдоніми, приховуючи свої прізвища з огляду на терористичну політику більшовиків.

Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну [11, с. 66]. Повстанці активно розгортали пропаганду серед населення, поширюючи листівки, газети («Шлях до волі», «Набат» та ін.) [16, с. 243], влаштовуючи мітинги, різноманітні вистави антибільшовицького спрямування [11, с. 65].

Іноді траплялися й далеко не миротворчі акції навернення українців на національні позиції. Наприклад, повстанці отамана Гордія перевдягалися в червоноармійську форму та розпитували у місцевих жителів сіл про місцезнаходження повстанських загонів і в разі позитивної відповіді карали селян побиттям [11, с. 71]. Отаман Я. Гальчевський також засуджував тих громадян, які виправдовувалися страхом, нав'язним більшовиками, й приймали їхні погляди. Він так сказав про себе і своїх побратимів за українського ідейність: «Люди з таким наставленням є святі і страшні» [7, с. 200]. Усе це сприяло формуванню поміж населенням національної свідомості. Відтак, навіть більшовики не змогли приховати, що національно налаштованими були вчителі, фельдшери, лікарі, кооператори [17, с. 13].

Однак патріотизм щодо Батьківщини та любов до власного народу визначалися не лише цим. Необхідно зважати на методи боротьби кожного повстанського загону. Більшість повстанців ліквідувала більшовиків, приховуючи наслідки своєї діяльності (зادля безпеки мешканців населених пунктів від терору більшовиків). Проте чимало повстанських загонів, особливо анархічних поглядів, цим не переймалися.

Населенні пункти, де отаманські загони не з'являлися зі своєю агітацією або робили це вкрай рідко, позбавлялися активізації політичної боротьби. Так, у селах Бахматівецької волості Подільської губернії населення демонструвало нейтральне ставлення до подій громадянської війни [11, с. 74]. Переймаючись захистом своїх соціально-економічних прав, громадяни вдавалися до стихійних повстань, які через слабку організацію були приречені на поразку. З'являлися й кримінальні угруповання. Водночас, потребуючи сильних, вольових особистостей, повстанські осередки використовували навіть окремих злочинців у своїх загонах. А це свідчить, що повстанці проводили зважену політику, спрямовуючи агресію злочинців у політичних цілях. Опинившись 1924 року в скрутному становищі, повстанські загони трансформувалися у диверсійні угруповання [11, с. 94].

Висновки. Антибільшовицький рух в УСРР, незважаючи на строкатість політичних інтересів, був цільним. У боротьбі за власні права українці неоднозначно сприймали різні види влад, бо кожна з них мала вагомі недоліки. Водночас, починаючи з 1920 р., значна частина населення у пошуках виходу зі скрутного становища схилилася до національних та анархістських повстанських організацій, які дбали про національне відродження. Використавши усі методи боротьби із повстанським рухом, більшовики опинилися загнаними у глухий кут, їм у край потрібний був перепочинок, через що поступово набирала обертів лібералізація соціально-економічної, культурної та національної державної політики радянської влади (щоправда тимчасова).

На нашу думку, незважаючи на самозбереження, більшовицька влада програла громадянську війну, оскільки вона відмовилася від ідеології побудови соціалізму, перейшовши на засади капіталістичного розвитку реально в 1923 р., запровадивши НЕП. Не змігши здолати український супротив жорстким порядком, більшовики продовжували хитрувати, запровадили українізацію. Відтак, як зазначав Ю. Горліс-Горський, «Обличчя України у 1924 р., в порівнянні з минулими роками, змінилося до невпізнання... Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного багатьом видавалася чимось реальним» [17, с. 79–80]. Проте в пам'яті українців залишилися тисячі героїчних епізодів часів громадянської війни. З-поміж них і настінний напис повстанця у камері смертників: «Вмираю за волю України, за кращу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923 року, Сидір Андрощук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких» [17, с. 114]. Усе це завжди матиме вплив на формування української нації.

Грунтовний аналіз цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому спрямуванні. Дослідження симбіозу особливостей політичних баталій на-

дасть можливість досягти максимальної об'єктивності у вивченні антибільшовицького повстанського руху 1920-х рр. в УСРР і його впливу на формування української нації.

Литература

1. Архирейский Д. Антисоветская национальная оппозиция в СССР в 20-е гг.: взгляд на проблему сквозь архивные источники / Д. Архирейский, В. Ченцов. Из архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — М., 2000. — № 2/4. — С. 16—54.
2. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920—1923 роках: автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.02 / Богдан С. М.; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2003. — 20 с.
3. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР / О. Ганжа. — К.: НАНУ Інститут історії України, 1996. — 42 с.
4. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.) / К. Завальнюк. Науково-довідкове видання. — Літин: Літинська райдрукарня, 2005. — 352 с.
5. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 — листопад 1921): автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / Ісаков П. М.; Інститут історії НАНУ. — К., 2001. — 24 с.
6. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр.: автореф. дис. ... д. і. н.: 07. 00. 01/ Капустян Г. Т.; Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2004. — 35 с.
7. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. — К.: Просвіта, 2000. — 288 с.
8. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 — 1925) / Ю. Котляр. — Миколаїв-Одеса: «ТОВ Від», 2003. — 194 с.
9. Котляр Ю. Репресивна політика проти селянства Миколаївщини і повстанська боротьба в 20-х роках ХХ ст. / Ю. Котляр. // Краєзнавчий альманах (Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка) — Миколаїв, 2003. — № 2. — С. 22—26.
10. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 — 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01/ Стегній П. А.; Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2000. — 18 с.
11. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920 — 1924 роках / Д. Красносілецький. — Хмельницький: ХНУ. — 2009. — 276 с.
12. Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади 1918—1923 років / М. Дорошенко. — Філадельфія, 1973. — 220 с.
13. Обвинительные заключения в 5 т. — Т. 2 // Державний архів Служби безпеки України. — Ф. П-6. — Спр. 67098. — Арк. 299.
14. Логвиненко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Логвиненко. — Народна газета (Київ). — 1995. — № 32 (213). — 04 серпня. — С. 4.
15. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. У 2 ч. — Краків: Українське видавництво, 1941. — Ч. 1. — 205 с.
16. Савченко В. Махно / В. Савченко. — Харків: Фоліо, 2008. — 415 с.
17. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі. Спогади / Ю. Горліс-Горський. Вид. 2-ге. — Нью-Йорк: Говерла, 1977. — 160 с.

References

1. Arhireyskiy, D., & Chencov V. (2000). *Anti-soviet national opposition in the USSR in 20s: opinion towards the problem in dimension of archival sources*. Moscow, No2/4 (in Russ.).
2. Bogan, S. (2003). *Insurgent movement in Odesa province in 1920—1923*. Abstract of thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. I Mechnikov Odesa National University. Odesa (in Ukr.).
3. Ganzha, O. (1996). *Resistance of peasants to becoming of totalitarian regime in the USSR*. Kyiv: Institute of history of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).

4. Zavalniuk, K. *Forecasters of will. Insurgent movement in Podillia region in dimension of personages (20-th years of XX century)*. Litiyn: Litinska raydrukarnia (in Ukr.).
5. Isakov, P. (2001). *Peasant insurgent anticommunist movementon in Left-bank Ukraine (March of 1919 — November of 1921)*. Abstract of thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Institute of history of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
6. Kapustian, G. (2004). *The Ukrainian village under conditions of soviet political rejime of 1920s*. Abstract of thesis for scientific degree of doctor of historical sciences. Dnipropetrovsk National University. Dnipropetrovsk (in Ukr.).
7. Koval, R. (2000). *Otaman of saint and terrible persons*. Kyiv: Prosvita (in Ukr.).
8. Kotliar, U. (2003). *Insurgents. Peasant movement in South of Ukraine (1917—1925)*. Mykolaiv-Odesa: LTD. VID (in Ukr.).
9. Kotliar U. (2003). Repressive policy against peasantry of Mykolaiv land and insurgent fight in 20s of XX century. *Kraeznavchyy almanakh (Regional Studies Anthology. History. Archaeology. Culture. Museum pedagogics)*, 2, 22—26 (in Ukr.).
10. Stegnyy, P. (2000). *Peasant uprising in Right-bankpart of Ukrainian SSR in 1921—1923 (on materials of movement of Petlura)*. Abstract of thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Zaporozhye State University. Zaporozhye (in Ukr.).
11. Krasnoseletskyy, D. (2009). *Antibolshevism movement of peasants in right-bankpart of Ukrainian SSR in 1920—1924*. Khmelnytskyy: Khmelnytskyy National University (in Ukr.).
12. Doroshenko, M. (1973). *By the paths of Holodnyy Yar. Memories of 1918—1923*. Philadelphia (in Ukr.).
13. *Verdict conclusions in 5 Vol.* Vol. 2. Retreved from State archive of Security Service of Ukraine. Found P-6, File 67098, Sheet 299 (in Rus.).
14. Logvinenko I. (1995, Augusts 04). A fire from Holodnyy Yar. *Narodna gazeta (People newspaper)*, pp. 4 (in Ukr.).
15. Galchevskyy-Voynarovskyy, Y. (1941). *Against the red invaders*. In 2 Vol. Vol. 1. Krakov: Ukrayinske vydavnytstvo (in Ukr.).
16. Savchenko, V. (2008). *Mahno*. Kharkiv: Folio (in Ukr.).
17. Gorlis-Gorskyy, U. (1977). *In a hostile camp. Memories*. (2d ed.). NewYork: Goverla (in Ukr.).